

Akademik Branislav ŠOŠKIĆ

O AGENDI EKONOMSKIH REFORMI U CRNOJ GORI

I

Htio bih, prije svega, da iznesem neke od svojih pogleda na Agendu kao dugoročni programski dokumenat.

Ja ću pristupiti analizi Agende onako kako to obično pristupaju univerzitetski profesori pisanim radovima drugih autora, diplomskim radovima studenata, magistarskim i doktorskim disertacijama – analitički i kritički. A i kako bih drukčije. Ozbiljni naučni radnici su najkritičkiji prema svojim sopstvenim tekstovima. Neka mi za takav pristup niko ne zamjeri, neka se niko ne osjeća pogođenim. Bez kritičkog pristupa okrugli stolovi uveliko gube svoj smisao.

Agenda ekonomskih reformi u Crnoj Gori jeste veoma važan, rekao bih najvažniji strateški ekonomski dokumenat ove Republike.

Agenda je – sudeći po njenoj sadržini – ne samo ekonomski već i širi društveni strateški dokumenat. To je zapravo Agenda ekonomskih i društvenih reformi.

Bolje bi bilo – prije svega za Agendu i reforme – da smo ovu raspravu organizovali prije usvajanja Agende, naime, u fazi *nacrta*, odnosno prednacrta Agende, kao što je bilo prošle godine dogovarano. Pa ipak, smatram da će ova rasprava i sada biti korisna, prvo, zbog toga što predstoji dalja, višegodišnja implementacija Agende. I, drugo, isto želim da podvučem, ova rasprava će biti korisna ako bismo Agendu posmatrali kao dugogodišnji strateški dokumenat koji je *podložan* – i

to je moj prvi predlog – *usavršavanju, doradi, inovacijama*, pa i novoj *verziji* (o tome nešto kasnije).

Od Agende, kao reformskog dokumenta, prirodno je bilo metodološki očekivati sljedeće *tri* stvari:

prvo, prikaz i fundiranu ocjenu *stanja*, *privredne situacije*, lociranje *problema* odnosno oblasti, koji zahtijevaju promjene, reformu;

drugo, precizno utvrđivanje *ciljeva*, opredjeljenja, koji se žele reformom postići i to opet u okviru lociranih *problema* odnosno *oblasti*;

treće, precizno utvrđivanje sredstava za ostvarivanje utvrđenih reformskih *ciljeva* i to opet za i u okviru označenih *krupnih problema*.

[Ad 1.] Što se tiče prvog metodološkog zahtjeva: prikaza i *ocjene stanja* i *problema*, koji zahtijevaju promjene, reformu, što je, inače, vrlo važno, pa i presudno, u Agendi je to, kao što smo vidjeli, učinjeno kratko, vrlo sažeto u *Uvodu* i detaljnije u narednim odeljcima.

I ta ocjena stanja je, po mom mišljenju, u osnovi prihvatljiva. Međutim, nalazim da bi bilo metodološki primjerenije: (1) da je *Ocjeni stanja* dato prvo poglavlje Agende, koje bi bilo detaljnije, obuhvatnije, i sistematičnije i (2) *da je izvršeno diferenciranje i razgraničenje, grupisanje* po *krupnim makro-ekonomskim* i ostalim *problemima* i u okviru svakog od njih izvršena analiza i ocjena stanja.

U uvodu Agende se, u jednoj lapidarnoj formi daje ocjena stanja privrede Crne Gore početkom 2003. godine, uz odgovarajuće grupisanje po *krupnim ekonomskim problemima*. Tu se, s pravom ocjenjuje da je:

- *bruto društveni proizvod* – nizak,
- *nezaposlenost* – najveća u regionu,
- *tehnološki viškovi radne snage* – veliki,
- *budžetski deficit* – visok,
- *siva ekonomija* – pretjerana,
- *privredna struktura* – neadekvatna,
- *turizam* – potencijalni pokretač razvoja – neoporavljen,
- *bankarski sektor* – nerazvijen, sa izgubljenim *povjerenjem* građana za *štednju*, bez čega znači nema *domaćih investicija* – a onda ni stranih – pa, sljedstveno tome, ni rasta, razvoja, i
- *strani kapital i strane investicije* – niske i da oni „još uvijek ne prepoznaju ovaj prostor (Crnu Goru) kao atraktivnu destinaciju”.

[Ad 2.] Što se tiče *drugog* metodološkog zahtjeva: utvrđivanje *ciljeva*, opredjeljenja, oni su, po mom mišljenju, u cjelini gledano, prihvatljivi. Ipak su mogli da budu dati sistematičnije, sa boljom klasifikacijom, međusobnom uslovljenošću, redosljedom.

Podršku zaslužuje – u Agendi dat kao osnovni – cilj, a naime, da je „odlučnim sprovođenjem kvalitetne ekonomske politike u *reformisanom ekonomskom ambijentu, moguće privredu Crne Gore prevesti iz sadašnjeg stanja na putanju ubrzanog rasta*”. A ubrzani rast je, kao što se zna, alfa i omega svekolikog razvoja.

Sljedstveno tome, podršku zaslužuju – u Agendi iznijeti kao posebni – osnovni ciljevi: „ubrzani ekonomski razvoj, porast zaposlenosti i životnog standarda”, koji bi trebalo postići realizovanjem „aktivnosti predviđene Agendom... i *drugim* programskim dokumentima”. Ovdje bih samo primijetio da se tu ne radi o tri paralelna cilja: (1) ubrzanom ekonomskom razvoju, (2) porastu zaposlenosti i (3) porastu životnog standarda, već zapravo o *jednom* bazičnom cilju – matematički rečeno: nezavisno promjenljivoj – *ubrzanom privrednom rastu*, koji za *svoju posljedicu* ima (ovo pod 2) *porast zaposlenosti* i (ovo pod 3) *porast životnog standarda*, kao – opet matematički – *dvije zavisno promjenljive veličine*.

Posebnu podršku zaslužuje cilj, odnosno opredjeljenje Agende da se taj privredni „*rast mora oslanjati na privatni sektor, sa domaćim i stranim kapitalom, i – dodatno – na aktivnostima izvozno i uslužno orijentisanih sektora privrede*”.

Podršku zaslužuju i ciljevi da se „*finansije države moraju dovesti u red trajnim eliminisanjem fiskalnih i kvazifiskalnih deficita*” i da se „*spoljna trgovina i to njena izvozna komponenta, mora osnažiti do maksimuma*”.

Međutim, neki vrlo značajni makroekonomski problemi, koji to zaslužuju, nisu dobili svoje posebno mjesto, svoj posebni odeljak.

Nema posebnog odeljka o *privrednom rastu*, kao centralnom i životnom ekonomskom agregatu, od kojeg toliko mnogo drugog zavisi. Bar u opštim naznakama.

Problematika ukupne *zaposlenosti* i *zapošljavanja*, koja je u razvijenim zemljama u samom vrhu privrednih prioriteta (iako je tamo ona dosta niska) nije dobila svoj zasluženi posebni odeljak.

Isti je slučaj i sa problematikom *makroekonomske stabilizacije*, tj. inflacijom, mada su tu mogućnosti intervencija, zbog postojeće internacionalne valute, ograničene.

Čak je, takav slučaj i sa *spoljnoekonomskim*, spoljnotrgovinskim *odnosima*. Ni oni nemaju svoj poseban odeljak, a imamo toliko mnogo ozbiljnih problema u spoljnotrgovinskom deficitu, nedovoljnom izvozu, nedovoljnom prilivu stranog kapitala, spoljnoj zaduženosti.

Neke za Crnu Goru značajne pa i prioritetne oblasti nisu dobile svoje posebne odjeljke, već se tretiraju u okviru pododjeljaka, kao (6.1.): turizam, (6.2.) energetika, (6.3.) poljoprivreda i (6.4.) šumarstvo i prerada drveta. Svi su dati kao pododjeljci (odjeljka 6.) sektorske politike.

Redosljed odeljaka u Agendi ima neku čudnu – meni stranu – logiku (if any – kako bi rekli Englezi). Neke ne ekonomske oblasti, na primjer (ad 5.) reforma penzionog sistema i (ad 5.2.) reforma sistema socijalne i dečje zaštite, razmatraju se *prije* nekih značajnih ekonomskih oblasti, kao što su: (ad 6.1.) turizam, (ad 6.2.) energetika, (ad 6.3.) poljoprivreda, (ad 6.4.) šumarstvo i prerada drveta.

Prostor koji je dat nekim odjeljcima ne odgovara značaju date oblasti.

U Agendi ima nepotrebnog ponavljanja. Neki uži problemi se razmatraju u okviru neodgovarajućih oblasti, odnosno odjeljaka.

Neki nazivi odjeljaka su neadekvatni ili ne odgovaraju sadržini (da ih ne navodim, da se ne bi autori osjetili povrijeđenim).

Neki odjeljci imaju neodgovarajuće pododjeljke, kao što je (ad 5.) Reforma penzijskog sistema sa, meni čudnim, podnaslovima: (5.1.) Tržište rada i reforma radnog zakonodavstva, pa (pod 5.2.) Reforma sistema socijalne i dečje zaštite, pa (pod 5.3.) Zaštita životne sredine. Takvo strukturiranje ne izgleda mnogo logično.

Neki od odjeljaka Agende, kao što je i ovaj prethodni, zauzimaju, po redosljedu, neodgovarajuće mjesto.

Negdje su nepotrebno izmiješani ekonomski i neekonomski problemi, ciljevi i sredstva.

Mada se Agenda – kao što kaže njen naziv – odnosi na ekonomske reforme, ona je, s *pravom* obuhvatila i druge, vanekonomske, ali za dobro funkcionisanje privrede – važne sfere: (ad 7.) Reformu državne uprave, (ad 8.) Reformu lokalne samouprave, (ad 9.) Reformu pravosuđa, (ad 5.) Reformu penzionog osiguranja, (ad 5.2.) Reformu sistema socijalne i dečje zaštite, (ad 5.3.) Zaštitu životne sredine, (ad 10.) Civilno društvo, (ad 11.) Informaciono društvo.

Sve u svemu, Agendi nedostaje odgovarajuća struktura, kompozicija i stručna i striktna redakcija, koherentnost i ujednačenost.

Ako je Agenda otvoren i nedogmatizovan dokument – a takav bi trebalo da bude – njoj bi onda, ponavljam, dobro došlo jedno logičnije prestrukturisanje, redaktura, inoviranje. Potrebna bi bila jedna nova, svježija, sistematizovanija i usklađenija verzija Agende.

[Ad 3.] Što se tiče *trećeg* metodološkog zahtjeva: precizno utvrđivanje i taksativno navođenje *sredstava* za ostvarivanje svakog od utvrđenih ciljeva za i u okviru označenih krupnih problema, tu moja ocjena, nažalost, nije visoka. U okviru i za svaki istaknuti *problem* i u okviru njega *cilj* trebalo je da se nalaze, da slijede pojedinačna, tačno naznačena sredstva za realizaciju svakog od tih pojedinačnih ciljeva. To, nažalost, nije tako.

I ne samo to.

Moja osnovna zamjerka Agendi, što ona nije – a trebalo je da bude – drukčija u strukturnom pogledu, da bude kompozicijski drukčije postavljena. Njeni *odjeljci* nisu – a trebalo je da budu – strukturno prilagođeni pojedinačnim makroekonomskim i ostalim problemima, odnosno da svaki od tih krupnih *problema* sa svojim reformskim *ciljevima* i *sredstvima* ima svoj *poseban odjeljak*.

Uz to je bio potreban i drukčiji redosljed odjeljaka i to u zavisnosti od važnosti ili prirode datog makroekonomskog i drugog problema.

Moje opšte primjedbe odnosno sugestije odnose se – *mutatis mutandis* – i na *Dokumenat o implementaciji* Agende.

Struktura, kompozicija tog dokumenta trebalo je da odgovara, odnosno da bude istovjetna sa kompozicijom Agende. Tako bi se dobio postupniji i jasniji pregled šta je urađeno i da li su očekivani rezultati realizovani.

I još nešto. Na početku Agende se daje tabela postojećeg stanja po pojedinim (navedenim) – agregatima – kvantitativno ili procentualno. A uporedno, sa njom daje se tabela očekivanih rezultata za startnu 2002. i za sve sljedeće godine od 2003. do 2006. godine: ukupan bruto društveni proizvod, a potom BDP po glavi stanovnika, inflacija, nezaposlenost, bilans plaćanja, strane direktne investicije, siva ekonomija.

Postavlja se pitanje cjelishodnosti toga.

Time se, možda, htjelo razviti optimizam, pokrenuti širu aktivnost, obezbijediti jaču podršku građana, mobilisati građane a posebno državna tijela, rukovodioce i službena lica, da budu prilježniji da se ornije prihvate posla u implementaciji Agende.

Međutim, praviti prognoze, procjene u našim uslovima je nezahvalan posao. One su, po pravilu, nepouzdana. Pogotovo ako su pravljene – da tako kažem – „odoka”, što pretpostavljam da ove nisu.

Ako se, pak, prave prognoze, procjene navedenih ekonomskih agregata za naredne godine, onda to obavezuje da se u *godišnjem dokumentu o implementaciji Agende, svake godine* takođe daju *uporedni iznosi odnosno procenti: (a) predviđeni* za proteklu godinu (procjene) i (b) *realizovani* u protekloj godini (realizacije).

Takvog kompletnog uporednog pregleda u dokumentu o implementaciji (od marta 2004) nema, izuzev za samo Bruto društveni proizvod (BDP) (na str. 9) i za inflaciju (na str. 10).

Nema uporednih podataka za: BDP po stanovniku, nezaposlenost, bilans plaćanja, strane direktne investicije, sivu ekonomiju.

S ovim u vezi, htio sam da dam sljedeći *predlog*: s obzirom da se navedeni podaci statistički prikupljaju i daju, po pravilu, kumulativno na kraju godine i za proteklu godinu, trebalo bi razmotriti da se naredni godišnji izvještaji o *implementaciji* odnose na *protekle kalendarsku godinu*, tj. od početka januara do kraja decembra, a ne od marta jedne do marta naredne godine.

Umjesto izvještaja po odjeljcima Agende, u Dokumentu o implementaciji Agende, dati su izvještaji resornih ministarstava o realizaciji pojedinih ciljeva, koji spadaju u nadležnost pojedinih ministarstava. Ovo implicite upućuje na moj *zaključak*: bilo bi poželjnije da dokumenta o implementaciji Agende za naredne godine strukturno odgovaraju kompoziciji Agende – *ove* a bolje bi bilo buduće *inovirane* Agende.

II

1. Prvi odjeljak Agende nosi – malo neobično kombinovani – naziv *Poslovno okruženje i trgovina*. Međutim, njegov osnovni cilj: „stvaranje poslovnog okruženja pogodnog za maksimalni ekonomski razvoj” treba podržati. Takođe, i „zaštitu imovinskih prava i vladavinu prava”, uz harmonizaciju i prilagođavanje zakona i propisa sa standardima Evropske unije, pristupanju Svjetskoj trgovinskoj organizaciji (STO) harmonizaciji sa susjednim zemljama, posebno u sektorima koji bi privukli strane investitore. Slažem se da bi harmonizacijom i prilagođavanjima trebalo unaprijediti poslovno okruženje za razvoj privatnog sektora i poboljšanje ukupne konkurentnosti privrede u Crnoj Gori,

učinivši tako zakone i propise jednostavnijim i jasnijim. A to su i uslovi za zaključivanje Sporazuma SCG-a o stabilizaciji i pridruživanju EU i za pristupanje STO.

Time bi trebalo otkloniti i brojne *barijere* za poslovanje, koje nameću postojeći propisi – počev od postupka za dobijanje dozvola, vrijeme čekanja itd. – koje sprečavaju da se osnivaju novi privredni subjekti i da se razvijaju sadašnji. Time bi trebalo otkloniti i nefleksibilne propise koji regulišu *tržište rada*, koji dovode do visokih troškova zapošljavanja, koji su osnovni uzročnik znatnog udjela tzv. „sive” ekonomije i niske stope ukupne zaposlenosti.

Nesporna je i potreba potpune implementacije usvojenih novih kao i izrada i implementacija niza drugih odgovarajućih zakona, uključujući npr. i Zakon o hipoteci, koji će omogućiti privrednicima da uzimaju kredite koristeći nepokretnu imovinu kao zalog.

2. U okviru *Fiskalne reforme* (odjeljak 2) podržavam osnovno opredjeljenje (cilj): postizanje uravnoteženog budžeta, (po Agendi, u narednih pet godina), a u okviru toga: proširenje poreske osnovice, što bi dovelo do smanjenja poreskog opterećenja i, sljedstveno tome, do većih investicija i privrednog rasta.

Podržavam i sredstva za podsticanje toga cilja a posebno: čvršću/čvrstu disciplinu na rashodnoj strani, naročito u sferi subvencija iz budžeta, racionalizaciju i smanjivanje troškova u administraciji (državnoj – i lokalnoj – i fondovskoj), efikasniju naplatu prihoda i objedinjavanje naplata, rigoroznu kontrolu javnih prihoda i rashoda, uz reformisanje poreskog sistema i implementaciju poreza na dodatnu vrijednost, uz proširenje poreskih olakšica za investitore, preduzetnike, novo zapošljavanje, novi biznis, posebno u manje razvijenim područjima, postepeno smanjivanje stopa doprinosa za obavezno socijalno osiguranje (penzije, zdravstvo, nezaposlenost) i, sljedstveno tome, proširivanje legalne na račun tzv. „sive” ekonomije, uz rješavanje javnog duga Crne Gore (procijenjenog 2003. na 550-600 m. €), državno preuzimanje ino-duga i isplatu stare devizne štednje, uz analizu uticaja različitih poreza, stopa i politika na fiskalnu ravnotežu, ali i na privredni rast.

Poreskom reformom, svakako, treba stimulisati privredni rast – koji treba da bude prioritet nad prioritetima, vodeći, pri tom, računa da smanjenje poreskih stopa treba ostvarivati na račun proširenja osnova za oporezivanje a ne povećanjem budžetskih deficita.

3. Podržavam one aspekte *reformе i izgradnje finansijskog sistema* (odjeljak 3.) koji bi bio u privatnom, odnosno akcionarskom vlasništvu, integrisanog u međunarodne strukture, koji bi nudio siguran i stabilan povraćaj uloga deponenata i realne – znači niže – cijene kapitala za zajmoprince, tj. kamate.

U tom smislu podržavam i: ukрупnjivanje bankarskog sistema, niži nivo obaveznih rezervi, racionalizaciju poslovanja i smanjivanje troškova poslovanja, osiguranje depozita, razvoj tržišta hartija od vrijednosti, stimulativnu kreditno-monetarnu politiku radi pokretanja investicionih ciklusa, a sve to da bi se povratilo i (dugo izgubljeno) povjerenje u bankarski sistem.¹

Jedan od osnovnih uslova za razvoj privatnog sektora jesu, svakako, krediti ali po prihvatljivim kamatama i na duži rok. Smanjivanjem kamatnih stopa treba stimulirati ukupnu privrednu aktivnost i privatni sektor. Uz to je važan i program osiguranja depozita kojima bi se pružila sigurnost (odnosno smanjio rizik) štedišama, deponentima. Neophodno je razviti tržište novca i hartija od vrijednosti, stvarati povoljnije uslove za strana ulaganja (zakonskom regulativom prije svega), i obezbijediti – postupno – slobodan protok roba, usluga, ljudi i kapitala.

4. Podržavam osnovna opredjeljenja u domenu *privatizacije i postprivatizacije* (odjeljak 4), polazeći pri tom od toga da je, nakon masovne vaučerske privatizacije i niza tendera, većina akcijskog kapitala u Crnoj Gori u privatnim rukama, da fondovi posjeduju znatan procenat kapitala u nekim preduzećima, da je struktura kapitala usitnjena, da, u većini slučajeva, nema izraženog većinskog vlasništva, da se ne sprovodi na adekvatan način korporativno upravljanje, da ni preduzeća ni akcionari nisu dobro informisani o akcionarskim pravcima, da je veliki dio kapitala još uvijek u rukama države i da su mnoga preduzeća još uvijek direktno ili de facto pod državnom kontrolom.

Podržavam potrebu za ubrzanjem prodaje preostalih akcija i većinskog dijela kapitala strateških preduzeća, uz ubrzanje tenderske prodaje.

Podržavam i potrebu svestranijeg sagledavanja i rješavanja problema restitucije imovine (mada je Zakon donijet 2002. godine), jer je to

¹ O tim i o drugim aktuelnim ekonomskim temama Naučno društvo ekonomista (Srbije i Crne Gore) je samo posljednjih desetak godina, održalo 30-ak skupova/savjetovanja pa i okruglih stolova i objavilo isto toliko zbornika, sa oko 1000 uvodnih i debatnih referata, kao tematske brojeve časopisa Ekonomskog fakulteta Beograd „Ekonomski anali”.

uzrok velike neizvjesnosti koja otežava prodaju imovine i privlačenje investicija u takvu imovinu.

Polazeći od toga da su mnoga preduzeća faktički u stečaju, potrebno ih je ili restrukturirati ili likvidirati. Preduzeća koja je moguće restrukturirati trebalo bi osloboditi dugova i dokapitalizovati. Tim prije što skoro sva preduzeća koja su nekad bila u vlasništvu države duguju državi, odnosno državnim organima.

Tržište kapitala, sa niskim transakcionim troškovima svakako bi olakšalo ekonomski razvoj u Crnoj Gori. Otuda i potreba za institucionalnim jačanjem i osposobljavanjem svih učesnika na tržištu, daljom izradom pravnog okvira i poboljšanjem korporativnog upravljanja u akcionarskim društvima, bolje reći, preduzećima. Tu je od posebnog značaja adekvatno institucionalizovanje investicionih fondova.

5. Naredni odjeljak (5) u Agendi posvećen je neekonomskoj – ma da sa ekonomijom povezanom – problematikom a, naime, *reformi penzionog sistema*. Ne ulazeći u detaljniju analizu, želim da podržim onu (dobro i svestrano promišljenu) reformu penzionog sistema koja bi se oslanjala na najbolja međunarodna iskustva i koja bi pospjela privredni rast i razvoj.

Nije mi jasno zašto se u okviru ovog odeljka našao pododjeljak (5.1) – ekonomske prirode – o tržištu rada i reformi radnog zakonodavstva. Ovoj problematici nije ovdje posvećena dovoljna pažnja niti na odgovarajući način, pogotovo zapošljavanje, koje je i u Crnoj Gori i uopšte jedno od najznačajnijih makroekonomskih problema.

Nije mi jasno ni zašto se u okviru ovog odjeljka (ad 5) našao pododjeljak (5.2) o reformi sistema socijalne i dječje zaštite.

Ne nalazim neku logiku ni u tome što se u okviru ovog odjeljka (ad 5.) našao pododjeljak (5.3) o zaštiti životne sredine, koja, inače, zaslužuje – posebno u Crnoj Gori koja je proglašena za ekološku državu – poseban status i koja iziskuje brojna institucionalna i druga rješenja i brojne važne mjere i aktivnosti u raznim sektorima (energetici, industriji, poljoprivredi, šumarstvu, transportu, zdravstvu, turizmu i drugim).

6. Agenda zavređuje podršku u pogledu predviđenih brojnih institucionalnih i drugih opredjeljenja, rješenja i mjera za tzv. sektorske politike (odjeljak 6.).

Dobro je što Agenda počinje od *Turizma* (pododjeljak 6.1), koji za Crnu Goru predstavlja privredni sektor od izuzetnog značaja. Agenda se, s pravom, posebno zalaže – uz predlaganje brojnih rješenja – za što

veći razvoj turizma, za postepeni rast broja gostiju, za ubrzaniji rast prihoda, za stvaranje novih radnih mjesta u oblasti turizma, za ubrzanje privatizacije i za stvaranje uslova za direktne strane investicije.

Smatram, ipak, da je trebalo daleko jače naglasiti problematiku vodosnabdijevanja, koja je „usko grlo” primorskog turizma. I njoj u implementaciji Agende treba dati prioriternije mjesto. A tek potom tretmanu otpadnih voda, kvalitetu usluga, konkurentnosti, marketingu, saobraćaju itd.

Agenda se u okviru *energetike* (pododjeljak 6.2) s pravom zalaže za to da se građanima i preduzećima u Crnoj Gori obezbijedi pouzdano snabdijevanje električnom energijom i to po „realnoj” cijeni. Ja bih rekao da to treba da bude po ekonomskoj cijeni električne energije, koja bi pokrivala realne, tehnološki opravdane troškove njene proizvodnje, prenosa i distribucije, odnosno najprije njenu tzv. prostu reprodukciju, a potom postupno i nove investicije, odnosno razvoj elektroprivrede. Preduslov za to jeste da se u elektroprivredi uvedu racionalizacija i savremena organizacija poslovanja, da se broj zaposlenih svede na tehnološki opravdan nivo, da se nivo plata svede uglavnom na nivo plata u budžetskim ustanovama, saobrazno kvalifikacionoj strukturi zaposlenih, uz nagrađivanje prema rezultatima rada, da se obezbijedi najveći mogući nivo naplate i izbjegnju gubici i krađa električne energije. Tako bi se stvarali i uslovi za privlačenje investicionog privatnog kapitala.

Poseban problem koji zahtijeva rješenje jeste Kombinat aluminijuma (KAP), koji troši skoro polovinu ukupne električne energije koja se potroši u Crnoj Gori, a koju KAT plaća ispod ekonomske cijene stvarajući tako elektroprivredi gubitke.

Poljoprivreda – kao oblast sa velikim neiskorišćenim potencijalima u Crnoj Gori – u Agendi s pravom zauzima visoki rang (pododjeljak 6.3). Ocjena stanja, kao i predložena rješenja i mjere zaslužuju podršku. Posebno: veza između poljoprivrede i turizma odnosno izvoz kroz turizam, kreditiranje poljoprivredne proizvodnje i biznis planova u poljoprivredi i podržavanje proizvodnje tzv. „zdrave hrane”.

Agenda zaslužuje podršku i u pogledu analize stanja i predloga u oblasti *šumarstva i prerade drveta* (pododjeljak 6.4), tim prije što polazi od standarda ekološke države i industrijske prerade drveta u kojoj bi privatni sektor trebalo da ima vodeću ulogu. Tu se, s pravom, ukazuje na problem nelegalne sječe šuma, na krizu u industriji za preradu šuma zbog lošeg kvaliteta i kvantiteta sječe, na nedostatak sertifikata, na

visoke dugove i gubitke, na izraubovanu opremu, na slab marketing, naročito u izvozu, i na loše upravljanje. Stoga se nameće potreba da većina preduzeća (za preradu drveta) prođu kroz proces prestrukturiranja ili stečaja.

7. Agenda s pravom daje posebno mjesto *reformi državne uprave* (odjeljak 7), njenom modernizovanju i racionalizaciji, s ciljem da državna uprava bude apolitična, kvalifikovana, etična, profesionalna, da pruža dobre usluge svojim klijentima, saobrazno principima Strategije upravne reforme u Crnoj Gori i standardima Evropske unije. Navedeni i drugi principi i standardi u oblasti državne uprave, uključujući i obaveznu računarsku i drugu obuku državnih službenika i kodeks ponašanja državne službe, trebalo bi da dovedu do (visokog) povjerenja građana i investitora, što, sa svoje strane, podstiče preduzetničku aktivnost. Što se tiče plata one bi u državnoj upravi trebalo da budu u zavisnosti od kvalifikacione strukture ali i od osvjedočene sposobnosti, know-how-a i učinka.

8. Sljedstveno reformi državne uprave, Agenda s pravom daje posebno mjesto i zalaže se za višestruku *reformu lokalne samouprave* (odjeljak 8), za demokratski i decentralizovan, profesionalni sistem lokalne samouprave, uz učešće građana i „zdravu poslovnu sredinu”. Decentralizacija bi trebalo da obuhvati političke, ekonomske i fiskalne nadležnosti, stimulisane lokalne odgovornosti, uz prenošenje republičkih nadležnosti iz oblasti obrazovanja, socijalne, dječje i primarne zdravstvene zaštite, zapošljavanja i slično. A demokratizacijom lokalne samouprave trebalo bi obezbijediti da u nadležnost opštinskih organa budu: stvaranje što pogodnijih uslova za poslovanje privrednih subjekata, sigurnost vlasništva, zaštita imovine, brza i laka registracija imovine, javan i transparentan rad lokalnih organa, uz učešće građana, slobodne i demokratske izbore lokalnih zvaničnika i službenika, bolje informisanje građana i zaposlenih u upravi o njihovim pravima i obavezama, uz poboljšanje nivoa, kvaliteta i efikasnosti opštinskih usluga, gdje treba da dođe do partnerstva javnog i privatnog sektora.

9. Za uspjeh privrednih reformi je veoma važna odgovarajuća *reforma pravosuđa* i njoj Agenda, s pravom, posvećuje posebnu pažnju (odjeljak 9). Osnovni cilj te reforme, koji je prihvatljiv, jeste: nezavisan a, takođe, nepristrasan, bez korupcije i bez političkih pritisaka, transparentan, efikasan pravosudni sistem, koji garantuje zaštitu prava i fizičkih i pravnih lica.

Da bi se obezbijedila nezavisnost sudstva, potrebno je izmijeniti čak i neke ustavne odredbe (u pogledu izbora sudija, imenovanja i imuniteta tužioca i slično) i implementirati odgovarajuća donijeta zakonska rješenja o sudovima. Bila bi neophodna permanentna obuka, jačanje stručne osposobljenosti sudija, tužilaca, advokata, zaposlenih u sudovima, uz reformu nastavnih planova osnovnih i poslijediplomskih studija na Pravnom i Ekonomskom fakultetu i povremenih kurseva za osvježavanje znanja. Neophodno je i unapređivanje i osavremenjivanje sudske administracije (uz upotrebu računara) i menadžmenta u sudovima.

10. Agenda u posebnom odjeljku (10) pod naslovom *Civilno društvo* promoviše partnerske odnose između Vlade i nevladinih organizacija u pružanju usluga koje finansira država. Opredjeljenja su u osnovi prihvatljiva.

Agenda u posebnom odjeljku (11) daje – ne reformu već – nacionalnu viziju prelaska u tzv. *Informaciono društvo* (to je i naziv odjeljka), sa informacionim i komunikacionim tehnologijama na kojima razvijene zemlje baziraju transformaciju iz industrijskog u informaciono društvo, sa evropskim standardima koji bi trebalo da dovedu do povećanja vrste i broja usluga koje država i lokalne uprave pružaju građanima elektronskim putem, sa povećanjem broja elektronskih transakcija iz oblasti nabavki i plaćanja i uz povećanje broja korisnika interneta. Tu je predviđeno niz institucionalnih i drugih rješenja i postupaka, koje zaslužuju podršku.

Agenda se, na kraju, s pravom, zalaže za prikupljanje makroekonomskih podataka, analiza i sistema izvještavanja u skladu sa međunarodnim standardima. Ona to čini u odjeljku (12) pod – ne baš adekvatnim – nazivom *Makroekonomija i statistika*. Primjereniji bi naziv bio „Makroekonomska statistika”. Predlozi u ovom odjeljku zaslužuju podršku. Tim prije što visok kvalitet podataka, kao i pravovremene i precizne informacije jesu osnova za analize i kreiranje ekonomske i druge politike. A sa prestankom rada Zavoda za plaćanja nestaje primarni izvor za prikupljanje kvantitativnih podataka. Stoga je potrebno utvrditi alternativne izvore za prikupljanje tih i drugih podataka, u skladu sa međunarodnim standardima.